

УДК 343.45: 340.5 (0/8+477)

ДЕРЖАВНА ТАЄМНИЦЯ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН СВІТУ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Марина МИХАЙЛУЦА,
аспірант кафедри
кримінального та адміністративного права
Одеського національного морського університету

SUMMARY

The article examines norms of criminal law of Ukraine and foreign countries of the world, about guard of State secret and also conducts a comparatively-legal analysis of legislative different countries. The elements of composition of crimes, structure and construction of criminal-law norms of foreign countries are revealed. The system of the special defense of state secret is determined, the pluses and the minuses of legislative norms of some countries are illuminated.

Key words: state secret, criminal law, espionage, crimes against bases of national safety of Ukraine, High treason, disclosure of State secret.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються норми кримінального законодавства України та зарубіжних країн світу щодо охорони державної таємниці та проводиться порівняльно-правовий аналіз законодавства різних країн. Розкриваються елементи складу злочинів, структура та побудова кримінально-правових норм зарубіжних країн. Визначається система спеціального захисту державної таємниці, висвітлюються плюси та мінуси законодавчих норм певних країн.

Ключові слова: державна таємниця, кримінальний кодекс, шпигунство, злочини проти основ національної безпеки України, державна зрада, розголошення державної таємниці.

Постановка проблеми. Збереження державної таємниці – одна з гарантій незалежності кожної держави, її недоторканості та безпеки. Головним завданням кожної держави є охорона відомостей, що становлять державну таємницю.

Основною умовою належного захисту національних інтересів є створення відповідної системи охорони державної таємниці, яка будується на законодавчих актах та силових заходах.

Законодавство України відрізняється достатньо розгалуженою системою нормативно-правових актів стосовно державної таємниці та наявністю санкцій за скоєні злочини щодо охоронності державної таємниці.

Пропонуємо розглянути охорону державної таємниці з боку санкцій кримінального законодавства України та зарубіжних країн світу, що дасть змогу врахувати різні особливості її побудови для більш ефективного застосування кримінально-правових норм.

Використання зарубіжного досвіду є значним поштовхом України уперед до світової спільноти.

Актуальність теми. Державній таємниці, охороні державної таємниці присвятили свої наукові праці В.Б. Авер'янов, М.І. Бажанов, О.Ф. Бантишев, О.В. Кохановська, С.М. Кучанський, Ю.П. Мірошник, В.І. Олійник, Д.С. Усов, М.І. Хавронюк, О.О. Шабліста, О.В. Шамара, О.В. Шамсутдінов.

Отже, метою статті є дослідження порівняльно-правового аналізу санкцій кримінального законодавства України та зарубіжних країн щодо злочинів, предметом посягання яких є інформація, яка складає державну таємницю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Таємниця була присутня на всіх стадіях розвитку людського суспільства. З етапом становлення сильної держави з'являється необхідність у захисті інформації, від якої залежить безпека держави.

Історія і практика діяльності людства свідчить про те, що втрата цієї категорії інформації наносить інтересам держави, суспільства і особистості найбільш значну шкоду.

В процесі становлення й розвитку законодавства про захист державної таємниці відбулась еволюція кримінально-правового законодавства, під яким слід розуміти систему кримінально-правових норм, що передбачають юридичну відповідальність за скоєні злочини, та здійснення відповідних дій уповноваженими державними органами із захисту суспільних відносин, що впливають із функції охорони державної таємниці.

Державна таємниця займає не так багато місця в інформаційному просторі держави, але захисту цієї інформації приділяється особлива увага.

Саме охорона державної таємниці є важливою та невід'ємною частиною існування кожної держави світу, для аналізу та подальшого розвитку законодавства в цій сфері необхідно звернути увагу на закордонний досвід, подальше використання якого є значним кроком уперед в інтегруванні української держави до світової спільноти [1, с. 103].

Метою дослідження є порівняння та пошук позитивного досвіду законодавства інших країн світу з боку кримінально-правової охорони державної таємниці для можливого подальшого застосування у процесі вдосконалення чинного кримінального законодавства України.

Звернемо увагу на те, що Закон України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 року № 3855 – це єдиний нормативно-правовий акт у нашій державі, що регулює суспільні відносини, пов'язані з віднесенням інформації до державної таємниці, засекречуванням, розсекречуванням її матеріальних носіїв та охороною державної таємниці з метою захисту національної безпеки України [2].

У зв'язку з цим Закон України «Про державну таємницю» визначає державну таємницю як вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної

безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані у порядку, встановленому цим законом, державною таємницею і підлягають охороні державою [2].

Таким чином, інформація, що може бути віднесена до державної таємниці, визначається відповідно до норм Закону України «Про державну таємницю» і викладена у Зводі відомостей, що становлять державну таємницю України (ЗВДТ), який затверджений наказом Служби безпеки України від 12 серпня 2005 року № 440 та який «є єдиною формою реєстрації цих відомостей в Україні. З моменту опублікування ЗВДТ держава забезпечує захист і правову охорону відомостей, які зареєстровані в ньому» [3].

Слід зазначити, що згідно з Законом України «Про державну таємницю», відомості з різним ступенем секретності мають неоднакове значення для національної безпеки України і, відповідно, передбачається різна відповідальність за порушення законодавства про державну таємницю.

Кримінальний кодекс України визначає склад злочинів, предметом яких є державна таємниця. Так, кримінально-правові норми, спрямовані на захист державної таємниці, містяться у розд. I «Злочини проти основ національної безпеки України», до якого включені ст. 111 «Державна зрада» та ст. 114 «Шпигунство», у розділі XIV «Злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності кордонів, забезпечення призову та мобілізації», до якого входять ст. 328 «Розголошення державної таємниці» і ст. 329 «Втрата документів, що містять державну таємницю», а також у розділі XIX «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)», ст. 422 «Розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості» [4].

Аналіз кримінально-правових систем країн пострадянського простору щодо проблеми захисту державної таємниці, на наш погляд, свідчить про те, що країни, які утворилися після розпаду Радянського Союзу, пішли різними шляхами розвитку. Так, одні з них (наприклад, Литва, Латвія та Естонія) отримали повноправне членство в Європейському Союзі, другі входять до складу і є учасниками Співдружності Незалежних Держав (наприклад, Республіка Казахстан, Україна, Білорусія), а треті існують поза межами будь-яких союзів або державних утворень (наприклад, Грузія).

Цей статус певною мірою впливає на той підхід у питанні охорони державної таємниці, що існує в цих країнах [1, с. 104].

Отже, на базі модельного закону деякі країни прийняли власні національні законодавчі акти, що визначають поняття державної таємниці і порядок її зберігання. У всіх зазначених законодавчих системах країн відзначається, що порушення законів про державну таємницю є правопорушенням та тягне за собою кримінальну, адміністративну або дисциплінарну відповідальність.

Суб'єктом цих злочинів в законодавствах більшості зарубіжних країн є особа, якій відомості були довірені або стали відомі у зв'язку з виконанням службової або професійної діяльності.

Тобто законодавство, яке передбачає відповідальність, нерідко визначає або чітко встановлює коло осіб, яке несе відповідальність за посягання на державну таємницю.

Таким чином, можна дійти висновку, що у складах злочинів є спеціальний суб'єкт, ознаки якого безпосередньо прописані в диспозиції норми чинного законодавства [3, с. 168].

По-друге, ця кримінально-правова норма не передбачає у своїй структурі наявності будь-яких спеціальних ознак суб'єкта злочину, тобто йдеться про вчинення суспільно

небезпечного діяння загальним суб'єктом – будь-ким. Потрете, суспільно небезпечне діяння передбачено не тільки у формі розголошення певних відомостей, а й у формі видання незаконного дозволу на доступ до відомостей, що становлять державну таємницю [1, с. 106].

До речі, такий підхід щодо встановлення особи, яка нестиме, наприклад, кримінальну відповідальність за розголошення державної таємниці, залишився як спадщина колишнього кримінального законодавства Радянського Союзу.

Визначимо проблеми розголошення державної таємниці країн, що також входили до складу Радянського Союзу, але на сучасному етапі є членами Європейського Союзу, а саме Естонська Республіка, Литовська Республіка та Латвійська Республіка.

Зазначимо, якщо дві останні зберегли традиційний підхід до передбачення кримінальної відповідальності за розголошення державної таємниці, що існував у радянському кримінальному законодавстві (Кримінальний кодекс Литовської Республіки – ст. 125 [5], Кримінальний кодекс Латвійської Республіки – ст. 94 [6]), то кримінальний закон Естонської Республіки передбачає зовсім інші ознаки складу злочину розголошення державної таємниці. По-перше, в ньому йдеться про відомості, що піддаються розголошенню, різних ступенів секретності (в ч. 1 ст. 73 – «Конфіденційно», в ч. 2 ст. 73 – «Таємно» та в ч. 3 ст. 73 – «Цілком таємно») [7].

Вважаємо доцільним розглянути норми кримінального законодавства країн, які входять до складу ЄС: Австрія, Данія, Республіка Польща та Федеративна Республіка Німеччина. Це країни, які мають певний досвід та можуть стати взірцем на законодавчому рівні для України.

Країни-учасники Європейського Союзу мають у певному сенсі злагоджену систему захисту інформації, але в той же час вона є розгалуженою, тому що, як зазначалося вище, хоча існує Директива щодо Захисту особистості з дотриманням режиму персональних даних і вільного руху таких даних, яка в принципі врегульовує певні питання, але при цьому майже кожна країна ЄС має свої закони, положення, інструкції, щодо врегулювання питань безпеки інформації. Така система має і свої переваги, та свої недоліки. Недолік полягає у тому, що обмін інформацією між країнами ускладнюється через певні розбіжності у нормативних актах країн, про що було зазначено вище. Така ж проблема існує й у відносинах ЄС і України, оскільки інформаційне законодавство взагалі не співпадає з визначеннями понять у законодавстві Європейського Союзу.

Кожна країна – член Європейського Союзу перед тим, як стати повноправним членом цієї організації, повинна прийняти низку законів або привести у відповідність уже наявні законодавчі акти під європейську систему законодавства.

Із наведених вище даних можна зробити висновок, що для повноцінного існування країни в інформаційному просторі Європейського Союзу необхідно мати досить дійову правову базу. Такі умови створені для того, щоб країна-учасниця могла захистити свої інформаційні інтереси в будь-якому міжнародному співтоваристві, членом якого вона є (Європейський Союз, Північно-Атлантичний альянс тощо) [8].

Отже, у Кримінальному кодексі Австрії норми, що передбачають відповідальність за злочини у сфері охорони державної таємниці, об'єднано в один розділ 16 – «Шпигунство». Злочинами у сфері охорони державної таємниці австрійський законодавець вважає умисне розголошення державної таємниці (§ 252), видачу державної таємниці (§ 253), вивідування державної таємниці (§ 254).

В той же час Кримінальний кодекс Данії визначає злочини у сфері охорони державної таємниці, але не об'єднує їх у групу. Ці злочини містяться в гл. 12 (Злочини

ни проти незалежності та безпеки держави) та гл. 14 (Злочини проти держави) Кримінального кодексу Данії. Серед них § 109 передбачає відповідальність особи: особа, яка розкриває чи передає будь-яку інформацію про тасмні переговори, обговорення чи резолюції держави або її наміри щодо іноземних держав; § 110 – за підробку, знищення будь-якого документа, що має значення для безпеки держави; § 129 – за розкриття державної інформації щодо процедур виборів чи референдумів або переговорів конфіденційного характеру, проведеними державними радами або органами [10, с. 71].

Таблиця 1

Інформаційне законодавство країн-членів ЄС

Країна	Назва	Дата прийняття
Чехія	Акт про класифікацію інформації	1998
Естонія	Акт про державні таємниці	1999 доп. 2001
Литва	Закон про державну таємницю	1995
Латвія	Закон про державну таємницю	1997
Польща	Акт про захист інформації, яка класифікується	1999

[9, с. 130].

Крім того, у Кримінальному кодексі Республіки Польща також існують норми, що передбачають відповідальність за злочини у сфері охорони державної таємниці; їх вміщено в одну гл. XXXIII, яка має назву «Злочини проти охорони інформації».

Злочинами у сфері охорони державної таємниці польський законодавець вважає такі злочини, як розкриття або незаконне використання інформації, що становить державну таємницю (§ 1, ст. 265), розкриття інформації, що становить державну таємницю, особі, яка діє від імені або на користь іноземного суб'єкта (§ 2, ст. 265), відомою у зв'язку з виконанням публічної функції або отриманим повноваженням (§ 3, ст. 265) [10, с. 71].

Однак необхідно вказати на те, що глава передбачає злочини, що становлять, не тільки державну таємницю, а й службову таємницю (§ 2, ст. 266): незаконне розкриття публічною посадовою особою інформації, незаконне розкриття або використання інформації особою, якій ця інформація стала відома у зв'язку з виконанням роботи, публічною, громадською, господарською або науковою діяльністю (§ 2, ст. 266), незаконне розкриття листа шляхом приєднання до каналу, призначеному для передачі інформації (§ 1, ст. 267), незаконне псування, вилучення або зміна запису інформації, що має істотне значення (§ 1, ст. 268), знищення, псування, вилучення або зміна запису на комп'ютерному носії інформації, що має особливе значення для обороноздатності держави, безпеки зв'язку, функціонування урядової адміністрації, іншого державного органу або адміністрації органу місцевого самоврядування (§ 1, ст. 269).

Варто підкреслити, що у ФРН до державної таємниці відносяться лише відомості, які необхідно зберігати в секреті від іноземних держав з метою недопущення нанесення шкоди зовнішній безпеці Федеративної республіки. Отже, розд. 2 Кримінального кодексу цієї країни має назву «Зрада батьківщині та загроза зовнішній безпеці». Цей розділ складають 13 статей, в яких містяться норми про відповідальність за розголошення державної таємниці (§ 95), зрадиницьке або інше вивідування державної таємниці (§ 96), видачу державної таємниці (§ 97), видачу нелегальної таємниці (§ 97a), розголошення відомостей, помилково прийнятих за державну таємницю (§ 97b).

Окрім того, Кримінальний кодекс ФРН, як і Кримінальний кодекс Австрії, дає визначення державній

таємниці. Під нею розуміють факти, предмети або відомості, які доступні обмеженому колу осіб і повинні триматися у таємниці від іноземної держави для того, щоб запобігти заподіянню серйозної шкоди зовнішній безпеці ФРН (§ 93) [10, с. 73].

Розглядаючи такі злочини, як шпигунство та розголошення державної таємниці, які містяться у кримінальному законодавстві більшості країн світу, зауважимо, що особливістю шпигунства в законодавствах зарубіжних країн є те, що адресатом передачі інформації є іноземні держави, іноземні організації чи їх представники, також суб'єктом визначається іноземний громадянин або особа без громадянства та відомості можуть бути використанні для завдання шкоди суверенітету, територіальній цілісності або зовнішній безпеці країни. Предметом шпигунства виступає державна інформація.

Отже, у законодавствах таких країн, як Естонія, Франція та Республіка Казахстан, предметом шпигунства визнають державну таємницю, а також відомості, розголошення яких може завдати шкоди зовнішній безпеці та суверенітету країни.

Відзначимо, що в законодавстві таких країн, як ФРН, Швейцарія, Болгарія, Голландія, Латвійська республіка, Республіка Узбекистан, предметом шпигунства є тільки державна інформація з обмеженим доступом.

Наведемо приклад. У Швейцарії дипломатичним шпигунством є розголошення або надання доступу іноземній державі чи агентурі таємниці, збереження якої необхідно для добробуту Конфедерації [11, с. 243].

Також у ФРН шпигунською агентурною діяльністю є здійснення на користь іноземної держави дій, спрямованих на збирання або повідомлення державної таємниці, або надання згоди до ведення такої діяльності іноземній державі або її представникам [12, с. 73].

Отже, розголошення державної таємниці має місце, якщо мета збирання державної інформації не полягає у використанні відомостей на шкоду суверенітету, територіальній цілісності або зовнішній безпеці, а адресатом передачі інформації не є іноземні держави, організації чи їх представники, кримінальна відповідальність настає за такий злочин, як розголошення державної таємниці або іншої таємниці, що є власністю держави.

Суб'єктом цих злочинів в законодавствах більшості зарубіжних країн є особа, якій були довірені відомості або стали відомі з виконанням службових або професійних обов'язків.

Зауважимо, що об'єктивна сторона таких злочинів, за законодавством більшості розглянутих країн, як правило, визначається як розголошення відомостей, що є власністю держави, але не становлять державної таємниці [13, с. 148].

Отже, розглянута кількість кримінальних нормативно-правових актів різних країн світу дає змогу відокремити від усіх інших систему захисту інформації США.

Країною з розвинутою системою захисту інформаційного простору є США.

Американці є першими, хто зрозумів вислів про володіння інформацією, оскільки вони одними з перших у світі запровадили систему захисту інформації на законодавчому рівні. У Сполучених Штатах Америки закони, що стосуються сфери захисту інформації, діють з 1974 року.

У США система обмеження доступу до певних відомостей регулюється Указом Президента «Секретна інформація в сфері національної безпеки», відповідно до якого в США існують три ступеня секретності: «цілком таємно» ("Top secret"), «таємно» ("Secret"), «конфіденційно» ("Confidential").

Причому до інформації зі ступенем секретності «цілком таємно» відносяться відомості, несанкціоноване розкриття

яких може завдати тяжкої шкоди національній безпеці, до інформації зі ступенем секретності «таємно» – відомості, несанкціоноване розкриття яких може завдати значної шкоди національній безпеці, та до інформації зі ступенем секретності «конфіденційно» – відомості, несанкціоноване розкриття яких може завдати шкоди національній безпеці.

До категорій інформації, яка може бути засекречена, відносяться відомості про військові плани, озброєння або операції, інформація іноземних урядів; відомості про розвідувальні заходи (включаючи спеціальні заходи), розвідувальні джерела чи методи або криптологію; іноземні відносини або закордонні заходи США, включаючи конфіденційні джерела, наукову, технологічну або економічну діяльність щодо забезпечення національної безпеки, яка забезпечує захист від міжнародного тероризму; програми США щодо безпеки ядерних матеріалів та обладнання; вразливості та можливості систем, установок, інфраструктур, проектів, планів або захисних служб національної безпеки, які забезпечують захист від міжнародного тероризму або зброї масового знищення [9, с. 129].

На базі вищезгаданого Указу Президента США відповідні державні органи розробляють власні інструкції щодо роботи з державною таємницею.

Як правило, окремі відомості щодо проведення оперативно-розшукових заходів відносять до державної таємниці на підставі їх належності до відомостей про розвідувальні заходи, включаючи спеціальні заходи, розвідувальні джерела чи методи.

При розгляді в суді кримінальних справ може виникнути необхідність у розкритті окремих секретних аспектів оперативно-розшукової діяльності. В такому разі суди США користуються Законом «Про процедури з секретною інформацією» 1980 року.

Відповідно до цього закону в разі, якщо суддя вважає, що розкриття секретних відомостей є необхідним для вирішення питання про невинність підсудного, то він має право вимагати розкриття таких відомостей. Якщо в розкритті таких відомостей буде відмовлено відповідним державним органом, то судове переслідування припиняється. Як показує практика, в більшості випадків, коли виникали подібні ситуації, судове переслідування було припинено.

Слід зазначити, що інформаційне законодавство Сполучених Штатів Америки – це той орієнтир, на який повинні слідувати країни у своїх спробах збудувати хорошу базу інформаційного законодавства. У цій країні законодавці змогли створити систему законів стосовно безпеки інформації з такою лаконічністю та узагальненням, що за необхідності реагування на проблему буде миттєве. Законодавча система США з безпеки інформації є однією з найнадійніших у світі, що робить її майже досконалою та такою, на яку всі повинні рівнятися [9, с. 129].

Закони, прийняті країнами-членами Європейського Союзу, та закони Сполучених Штатів Америки можуть гідно конкурувати один з одним, але в порівнянні відзначимо, що країни-учасники Європейського Союзу мають у певному сенсі злагоджену систему захисту інформації, але в той же час вона є розгалуженою, при цьому майже кожна країна ЄС має свої закони, положення, інструкції, щодо врегулювання питань безпеки інформації. Така система має і свої переваги, і свої недоліки.

Недолік полягає у тому, що обмін інформацією між країнами ускладнюється через певні розбіжності у нормативних актах країн, про що було зазначено вище. Така ж проблема існує й у відносинах ЄС і України, оскільки інформаційне законодавство взагалі не співпадає з визначеннями понять у законодавстві Європейського Союзу [9, с. 129].

Кожна країна – член Європейського Союзу перед тим, як стати повноправним членом цієї організації, повинна при-

йняти низку законів або привести у відповідність уже наявні законодавчі акти під європейську систему законодавства.

Висновки. Таким чином, можна дійти висновку, що розглянуті нами норми кримінального законодавства зарубіжних країн та країн, які входять до складу ЄС, нагадують норми окремого закону країни, де оберігають таємну інформацію своєї держави та сформульована своя власна система спеціального захисту. Враховуючи досвід розглянутих зарубіжних країн, вважаємо, що злочини, юридичний склад яких міститься в диспозиціях ст. 328–329 Кримінального кодексу України не в повній мірі обґрунтовано об'єднані в одному розділі, що відрізняє систему захисту кримінально-правової охорони державної таємниці в Україні.

Вважаємо доцільним правове опрацювання забезпечення конфіденційності та охорони державної таємниці з погляду кримінального права для забезпечення ефективнішої реалізації встановлених законодавством заходів, що забезпечують охорону цієї інформації, та пропонуємо перегляд положення Кримінального кодексу України в частині розміщення норм, згідно з якими настає кримінальна відповідальність за розголошення державної таємниці, в розділі «Злочини проти основ національної безпеки».

Зацікавленість з боку України по відношенню до правового регулювання захисту та охорони державної таємниці на міжнародно-правовому рівні, актуальність якого зростає в умовах європейської інтеграції України та бажанням вступу до складу країн ЄС, стає поштовхом для нашої держави до покращення наявного законодавства з урахуванням досвіду та законодавства інших країн світу.

Список використаної літератури:

1. Усов Д.С. Захист державної таємниці за кримінальним законодавством інших країн на пострадянському просторі / Д.С. Усов // Публічне право. – 2013. – № 3 (11). – С. 103–109.
2. Про державну таємницю : Закон України від 21 січня 1994 року № 3855 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3855-12>.
3. Про затвердження Зводу відомостей, що становлять державну таємницю : Наказ Служби безпеки України від 12 серпня 2005 року № 440 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0902-05>.
4. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
5. Уголовный кодекс Литовской Республики : Закон Литовской Республики от 26 сентября 2000 года № VIII-1968 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1243877&subID=100107735,100107738,100107754>.
6. Уголовный кодекс Латвийской Республики : Закон Латвийской Республики от 8 июля 1998 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1243424&subID=100106935,100106943,100106957>.
7. Уголовный кодекс Эстонской Республики : Закон Эстонской Республики. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hot.ee/estonianlegislation/0202.htm>.
8. Климчук С.В. Проведення порівняльного аналізу законодавства у сфері інформації з обмеженим доступом України та країн-членів НАТО / С.В. Климчук // Юстиніан. – 2006. – № 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2461>.
9. Василенко Д.П. Законодавство провідних країн світу в сфері захисту інформації / Д.П. Василенко, В.І. Маслак // Вісник КДУ імені Михайла Остроградського. – 2010. – Вип. 2 (61), Частина 1. – С. 128–132.
10. Леонов Б.Д. Особливості охорони державної таємниці в умовах реформування сектору безпеки: порівняльно-правові

аспекти / Б.Д. Леонов // Реформування сектору безпеки України: отриманий досвід : матеріали міжнародної конференції Україна – НАТО (Київ, 18 травня 2006 року). – С. 72–74.

11. Уголовный кодекс Швейцарии / научное редактирование, предисловие, перевод с немецкого А.В. Серебренниковой. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 350 с.

12. Уголовный кодекс ФРГ. – М. : Зерцало, 2000. – 208 с.

13. Кучанський С.М. Особливості кримінально-правової охорони інформації з обмеженим доступом (Міжнародний досвід) / С.М. Кучанський // Правова держава. – 2012. – № 15. – С. 147–151

